

EĞİTİM HAYATINDA ŞİDDET VE ŞİDDETİ ÖNLEYİCİ ÇALIŞMALAR VE SORUMLULUKLAR*

Prof. Dr. Nurten SARGIN**

ÖZET

Şiddetin insanlık tarihinden beri sosyal hayatta var olan ve önlenmesi gereken bir toplumsal sorun olarak ortaya çıktığı görülmektedir. Tarihi çok eskilere dayanan şiddet olaylarının, tarihin her döneminde olduğu ve son yıllarda Dünya'da ve Türkiye'de hızla arttığı görülmektedir. Şiddet toplumsal yaşamın olduğu her yerde vardır ve artmaktadır. Son yıllarda Türkiye'de eğitim ortamlarında anaokullarından üniversitelere kadar şiddet olaylarının arttığı gözlenmektedir. Okullarda artan şiddet olayları çocukları, ergenleri ve gençleri olumsuz etkilemekte ne yazık ki şiddeti bir sorun çözme biçimi olarak görmelerine yol açmaktadır. Ayrıca eğitim kurumlarında şiddetin mobbing, si-

ber zorbalık, zorbalık, fiziksel, duygusal, cinsel gibi her türlüşü görülebilmekte veya öğrenilmektedir. Bu durum bizlere eğitim kurumlarında şiddet riski ve farklı şiddet davranışları ile karşılaşma olasılığının diğer kurumlara göre daha yüksek olabileceğini göstermektedir. Bu bilgiler ışığında nitel araştırma desenlerinden doküman inceleme yoluyla yapılan bu çalışmada eğitim kurumlarında şiddet, şiddetin nedenleri, şiddet önlemede yapılan çalışmaların neler olduğu incelenmeye çalışılmış, elde edilen sonuçlara göre önerilere yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Eğitim, Şiddet, Önleme, Çalışma, Sorumluluk, Mobbing

* Bu tebliğ, Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu tarafından 15-16 Kasım 2019 tarihinde Ankara'da düzenlenen "Şiddetin Önlenmesi Çalıştayı"nda sunulmuştur

** Necmettin Erbakan Üniversitesi, Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi, nsargin@erbakan.edu.tr

Giriş

“*Ve Adem, karısı Havva’yı bildi. Havva hamile kalıp Kabil’le Habil’i doğurdu. Kabil çiftçi, Habil çoban oldu. Günler geçti, Kabil Tanrı’ya toprağın ilk ürünlerini sundu. Habil’de sürünün ilk ürünlerini. Tanrı Habil’in armağanını aldı, Kabil’in armağanına bakmadı. Kabil çok öfkeleni ve kırdı karşılaştınca kardeşi Habil’i öldürdü*” (Hançerlioğlu, 1993).

Tevratta geçen bu olay Kur’ân-ı Kerim’de isim verilmeden şu şekilde anlatılmaktadır:

“*Onlara Âdem’in iki oğlu hakkındaki haberi gerçek olarak oku. Hani her biri birer kurban sunmuşlardı da birinden kabul edilmiş, ötekinden kabul edilmemişti. -Kurbanı kabul edilmeyen-, ‘Seni öldüreceğim’ demişti. O da, ‘Allah sadece müttaki olanlardan kabul eder. Andolsun sen beni öldürmek için bana elini uzatsan da ben seni öldürmek için elimi uzatmam. Ben âlemlerin rabbinden korkarım. Ben dilerim ki sen benim günahımı da kendi günahımı da yüklenesin ve cehennem halkından olasın. Zalimlerin cezası budur’ dedi. Nefsi kendisini kardeşini öldürmeye yöneltti ve nihayet onu öldürdü; böylece ziyana uğrayanlardan oldu. O anda Allah bir karga gönderdi. Karga ona, kardeşinin cesedini nasıl gömeceğini göstermek için yeri eşeliyordu. ‘Yazık bana, şu karga kadar bile olmaktan, kardeşimin cesedini gömmekten âciz miyim!’ dedi; sonunda da pişmanlık duyanlardan oldu (el-Mâide 5/27-3)*” (Harman, ty).

Tarihte yer alan ilk şiddet olayının böyle anlatıldığı görülmektedir, başka bir deyişle tarihte Habil’in kardeşi Kabil tarafından öldürülmesi şiddet tarihi ve olaylarının başlangıcı olarak literatürde böyle yer almaktadır. İnsanlığın var oluşundan beri olan şiddet olayları insanlığın geçirdiği dönemlere ve yüzyıllara, gelişen ve değişen yaşam koşullarına, hatta teknolojinin, sanayinin ve medeniyetin gelişmesine paralel olarak artarak devam ettiği görülmektedir. Şiddet yaşamın her yerinde ve tüm kurumlarında en şiddetli biçimiyle yer almış ve günümüzde artarak da almaya devam etmektedir. Şiddet yalnızca Türkiye’nin değil, hemen hemen tüm Dünya ülkelerinin de üzerinde durduğu ve çözmeye çalıştığı küresel bir sorun haline gelmiştir. Şiddet toplumsal yaşamın her yerinde görülmektedir. Şiddetin en yaygın olduğu kurumlar olarak aile ve okullar gelmektedir.

Tanım olarak bakıldığında; fiziksel güç veya iktidarın kasıtlı bir tehdit veya gerçeklik biçiminde bir başkasına uygulanması sonucunda maruz kalan kişide

yaralanma, ölüm ve psikolojik zarara yol açması ya da açma olasılığı bulunması durumu olarak tanımlanmaktadır (WHO, 2002). Aynı zamanda şiddeti en çok yaşayanların çocuklar, kadınlar ve yaşlılar olduğu belirtilmektedir (Polat, 2016). Çocuklar hem ailede, hem de okullarda şiddete maruz kalmakta veya şiddet maruz kalan çocuk bir şiddet uygulayıcısı olarak ortaya çıkmaktadır. Günümüzde okullarda şiddetin dozu ve yaygınlığının giderek arttığı görülmektedir. Okullarda şiddet yalnızca çocuklara yani öğrencilere yönelik olmamaktadır. Okul şiddeti, idareci-öğretmen / öğretmen-öğretmen / öğrenci-öğretmen / veli-öğretmen / öğrenci-idareci / öğrenci-okul çalışanı / öğrenci-öğrenci arasında olmaktadır. Bunlara ilişkin haberlere basında sıklıkla rastlanmaktadır.

Okul şiddeti; okulların eğitim görevini yapmasını engelleyen, okuldaki öğrenci ve çalışanların canlarını mallarını hedef alan, güvenli ortam oluşmasını engelleyen her türlü yıkıcı ve bozucu eylem olarak tanımlanmaktadır (Uz, 2018). Başka bir tanımlamada okul şiddeti; öğrencilerin gelişmesinin ve öğrenmesinin önünde engel olan ve okul iklimini olumsuz etkileyen, suç gibi istenmeyen ve saldırgan davranışlar olarak belirtilmektedir (Furlong & Morrison, 2000). Okulda şiddet, yalnızca okul içerisinde olmamakta, okulun içinde bulunduğu çevresinde kişilere, diğer canlılara ve eşyalara yönelik olarak da açıklanmaktadır (Arslan, 2015). Okuldaki bazı öğrencilerin diğer öğrencilere dayak atması, tokat atması, itmesi-kakması, korkutması, dalga geçmesi, öfkelenmesi, küçük düşürücü ve aşağılayıcı takma isimler kullanması ve davranması, gibi davranışlar okul şiddetinin çeşitlerine örnek olarak verilebilir (Pişkin, 2002).

Okul şiddetinin diğer bir görülme şekli de zorbalıktır. Zorbalık: zorba bir kişi ya da grubun kasıtlı ve tekrarlı olarak kendisinden daha güçsüz olan kurbanı inciten, üzen ve kurbanda stres yaratan davranışları olarak tanımlanmaktadır (Uz, 2018). Zorbalık; bilinçli ve kasıtlı olarak yapılan ve karşıdaki kişiye fiziksel, zihinsel, sosyal ya da psikolojik zarar verme için yapılan sözel ve davranışsal eylemlerdir. Zorbalık belirli aralıklarla örneğin; her gün, haftada 1-2, ayda 2-3 gibi tekrarlanabilmektedir (Uz, 2018).

Okullarda görülen şiddetin bir diğer şekli ise siber zorbalıktır. Siber zorbalık; e-mail, anlık mesajlaşma, sohbet odaları, web sayfaları, video oyunları ve cep telefonları aracılığıyla dijital mesaj yollama gibi yollarla yapılan zorbalık olarak şiddet davranışları içerisinde yerini almaktadır (Kowalski, Limber, Agatston,

2008). Okul şiddetini diğer şiddet türlerinden farklılaştıran, şiddetin yüz yüze ve sosyal medya gibi sanal ortamlarda olması, öğretmen, yönetici, akran ilişkileri gibi etkileşimlerde bireylerin daha fazla hem maruz kalması hem de uygulayıcısı olması olduğu söylenebilir. Ayrıca okullarda şiddet öğretim kademelerine göre farklılaştığı da görülmektedir. İlkokulda görülen şiddet davranışları: kızlar arasında sözel olarak aşağılama ya da sıklıkla itme-kakma davranışları olarak ortaya çıkarken, ortaokullarda; vandalizm (kamu / okul mallarına zarar vermek), arkadaşları arasında zorla kabul edilmeye çalışmak, fütursuz davranışlar, argo ve kötü sözler kullanmak, dışlamak, daha çok kız öğrenciler arasında arkadaşının eşyalarını bilerek ve isteyerek vermek, güçsüzleri dışlamak ve liselerde; devrecilik, klikleşme, oyun yerlerinde üstünlük kurma, yaralama, laf atma, yasaklanmış madde kullanma, aşırı ve gereksiz öfke ve kavga davranışları gibi davranışlar olarak belirlenmiştir (Hoşgörür ve Orhan, 2017).

Okullarda şiddet olayları giderek artmakta, bu da okulları güvenli eğitim alınacak yerler olmaktan çıkarmaktadır (MEB, 2015). UNICEF'in 2018 yılında yaptığı çalışmada öğrencilerin hem okullarında, hem de çevrelerinde şiddet davranışlarıyla karşılaştıkları belirtilmektedir. Aynı çalışmada Dünya'da, 13-15 yaş grubunda olan ergenlerin yaklaşık olarak %35'den fazla zorbalık davranışıyla karşılaştığı, yaklaşık hemen hemen aynı oranda öğrencinin de fiziksel olarak kavga ettiği; sanayileşmiş 39 ülkede % 33 oranında akranlarına zorbalık yaptığı; 2017 yılında okullara yönelik tespit edilmiş ve kayıtlara geçmiş saldırıların dağılımı, Kongo Demokratik Cumhuriyeti'nde 396, Güney Sudan'da 26, Suriye Arap Cumhuriyeti'nde 67 ve Yemen'de 20 olduğu; okul dönemindeki yaklaşık 720 milyon çocuk okullarda fiziksel cezanın tümüyle yasaklanmamış olduğu ülkelerde yaşamakta olduğu yani Dünya'da okul şiddetini yasaklamayan ülkeler olduğu; her iki cinsiyette de çocukların zorbalıkla karşılaşma risk olasılıkları aynı olmakla birlikte; kızların psikolojik zorbalığa, erkeklerin ise fiziksel şiddet ve tehdide maruz kalma olasılıkları daha yüksek olduğu belirtilmiştir.

Türkiye'de Bahçeşehir Üniversitesince yapılan CSG Güvenli Okul Projesi kapsamındaki bir çalışmada, Türkiye'de öğretmenlere göre okullarda %62 oranında, öğrencilere göre ise %74 oranında şiddet olayları yaşandığını belirtilmektedir (Yeniçağ, 2018). Görüldüğü gibi okullarda şiddet yalnızca ülkemizin değil, dünyadaki hemen hemen tüm ülkelerin sorunu olarak ele alınmalıdır.

2. Okul şiddetinin Nedenleri

Şiddetin dayandığı nedenlere, bunların ortaya çıkardığı sonuçlara ve şiddete yol açan faktörlere ilişkin bilgilere aşağıda yer verilmiştir:

a) *Bireysel Faktörler*; sosyal olmayan davranışlar, özellikle kendini ifade etme gibi sözel zeka düzeyindeki düşüklük, dikkat eksikliği hiperaktif bozukluk, öğrenme güçlüğü, yetersiz psikomotor becerinin olması, doğum öncesi ve sonrası yaşanan istenmeyen gelişmeler, düşük düzeyde anomalliler vb. (Buka ve Earls,1993; Flannery, 1997; Akt.; MEB, 2008).

b) *Aileye İlişkin Faktörler*; ebeveynin çocuklarını yeterince kontrol etmemeleri, çocukların sosyalleşmelerinde ebeveynin yeterince katkıda bulunmaması, anne-babaların disiplin davranışlarındaki eksiklikler, ailede suç içeren davranışların olması, ebeveynlerin çocuklarına karşı iyi davranışlar göstermemesi veya onlara yönelik ihmal davranışı göstermeleri, eşler arasındaki evlilik ilişkilerinde sorunlar, anne-baba boşanması gibi faktörler gelmektedir (Buka ve Earls,1993; Flannery, 1997; Akt.; MEB, 2008).

c) *Toplumsal Faktörler*; silahların varlığı veya silahlara kolay ulaşabilme, uyuşturucuya kolay ulaşma ve kullanma, şiddet davranışlarının çokluğu, suçlu arkadaş grubunun olması/çetelerin varlığı, kitle iletişim araçlarının etkisi, yüksek oranda geçici nüfusa sahip olma ve ekonomik yoksulluk, şiddet davranışının normalleşmesi gibi kültürel yapının olması.

d) *Okula İlişkin Faktörler*; akademik başarı düzeyinde düşüklük veya başarısızlık, okula bağlılık davranışlarında düşüklük, okul koşulları ve iklimi, çete gibi olumsuz gruplara katılma (Akt., MEB, 2008 ve Terzi, 2007).

Okul şiddeti için risk faktörleri olarak da şunlar belirtilmektedir:

- Çocuğun doğum öncesi veya doğumunda yaşanan problemlerin ve travmaların olması,
- Çocuğun istenmeyen çocuk olması ve çocuğa yönelik şiddetin olması,
- Kişinin şiddete maruz kalması ve kendisinin de şiddete maruz kalması,
- Hiperaktivite/dürtüsellik, depresyon, düşük benlik algısı, kaygı gibi ruhsal sağlık sorunlarının varlığı,
- Okul başarısızlığının, devamsızlığının olması, gençlerin şiddet içeren davranışların olduğu ortamda olması,

- Şiddetle nasıl baş edebileceğini bilmemesi, hayır deme becerisinin olmaması, şiddetle baş etmede gerekli olan stresle başa çıkabilme, sorun çözme becerileri, iletişim becerileri gibi becerilerin olmaması (Haberler.com, 25.12.2019).

Ayrıca, evde ve/ veya okulda içe kapanıklık, yoğun bir yalıtılmışlık yaşama, şiddete maruz kalmak, başkaları tarafından çabuk kızdırılabilme, aşırı alınan olma durumu, kendinin rahatsız edildiği duygusunun sık yaşanması, okul başarısında düşüklük, öfke kontrolünün yetersiz olması ve sık sık öfke patlamaları yaşamak, geçmişinde şiddet davranışlarının olması, bireysel farklılıklara toleranssızlık madde kullanımının olması, davranışlarına kişinin davranışlarına sınırlama koymasında güçlük yaşamaması, hayal kırıklığını sıklıkla yaşamak ve buna müsamaha göstermemek vb. durumlar okul şiddeti için risk faktörleri olarak ifade edilebilir (Ögel, Tarı, Eke, 2005).

3. Sonuç ve Öneriler

3.1. Şiddetle İlgili Önlemler

Okullarda şiddet önleme ile ilgili çalışmalar yapılması gerekmektedir. Dünya Sağlık Örgütü'nün 2014 yılında hazırladığı bir raporda, şiddeti önleme kararlılığında olan ülkelere alınması gereken önlemleri belirtilmiştir. Raporda bu önlemleri almak için ülkelerin bir eylem planı hazırlaması ve uygulamaya koyması gerektiği söylenmiştir. Planı hazırlamak için ise öncelikli olarak her ülkenin şiddete ilişkin verilerinin ayrıntılı biçimde toplanmasını önermiştir. Elde yeterli veri olmazsa yapılan plan o toplumun şiddete ilişkin özelliklerine uygun olmayan bir plan olacak dolayısıyla önleme planından yeterli verim alınamayacağı ve boşa çaba harcanacağı vurgulanmıştır (Uz, 2018).

Okul şiddetinin önlenmesine ilişkin yönetici, öğretmen, rehber öğretmen ve velilerin alacağı önlemler bulunmaktadır. Bu önlemler Uz (2018) tarafından şöyle belirtilmektedir.

Okul Yöneticilerinin Alacağı Önlemler

Okulda meydana gelen şiddet ve zorbalık olayları ile ilgili kayıtların önleme çalışmalarına yön vermek amacıyla; dikkatlice tutulmasını sağlamak; veli, öğretmen öğrencilerle elde edilen verileri paylaşmak; öğrenci-öğretmen ve velilere yönelik şiddet ve zorbalıkla ilgili bilgilendirici seminer, kon-

ferans vb. düzenlenmesini sağlamak okul ve çevresinde gerekli güvenlik önlemlerinin alınmasını sağlamak; okulun özelliklerine uygun bir önleme programı belirleyerek öğretmen, veli, öğrenci okul personelinin eğitimini ve katılımını sağlamak; tuvalet, arka bahçe vb. riskli ortamları sıklıkla kontrol etmek; şiddete uğrama veya sergileme riski olanları izlemek; şiddete tolerans tanımamak ve okul şiddet önleme programlarına destek vermek.

Öğretmenlerin Alabileceği Önlemler

Öğrenci ve velileri tanımak (ilgileri, hobileri, yaşama koşulları, işleri vb.) ve işbirliği yapmak. Okulda ve sınıfta uyulması gereken kuralları öğrenci katılımını sağlayarak okulun ilk günlerinde belirlemek, okul yöneticilerini ve velileri meydana gelen şiddet ve zorbalık olaylarıyla ilgili bilgilendirmek, öğrenciler şiddete maruz kaldığında yardımcı olmak ve yapmaları gerekenler konusunda onları bilgilendirmek; öğrencilerin güvenini kazanmak ve onlar için güvenli bir sınıf ortamı oluşturmak; şiddete uğrama veya sergileme açısından risk grubu içerisinde yer alabilecek öğrencilerden gelen işaretlerin farkında olmak.

Rehber Öğretmenlerin Alabileceği Önlemler

Şiddet eylemi sergileyen veya şiddete maruz kalan öğrencilere yönelik bireyle ve grupla danışma yapmak; okullarda Rehberlik ve Psikolojik Danışma Servisi tarafından her yıl hazırlanan şiddeti önleme eylem planlarını uygulamaya geçirmek; öğrenci velilerini ve öğretmenleri bilgilendirici seminer vb. etkinlikler düzenlemek; şiddete maruz kalan ya da şiddet eylemi sergileyen öğrencilerin ebeveynleri ile görüşmek ve yapılması gerekenleri bildirmek; konuyla ilgili öğretmenlerle işbirliği yapmak ve destek vermek; okulda şiddet ve zorbalığı önlemek için akran arabuluculuğu, zorba öğrencilere öfke kontrolü, zorbalığa uğrayanlara sosyal beceri, çatışma-çözme gibi becerileri öğretmek.

Velilerin Alacağı Önlemler

Öğrencilerin başarı durumu, arkadaş ilişkilerini takip etmek; öğrencinin evdeki durumu hakkında öğretmenle bilgi paylaşmak; çizdiği resimler, duygu durumu, disiplin problemleri hakkında bilgi sahibi olmak; öğrencinin arkadaşları ile kavga etme, eşyalara zarar verme, bıçak, silah vb. şeylere karşı ilgisi gibi kritik olaylara dikkat etmek.

Pişkin ve Demiroğlu (201567) okullarda şiddeti önlemek için okullar, güvenilir bilgi elde ettikten sonra çocukların psikososyal gelişimiyle ilgili çözümleme yapması, her okulun şiddet çizelge olması, şiddet türlerinden olan fiziksel, sözlü veya cinsel şiddetin yaygınlığı saptanması, “Hangi şiddet görülüyor?”, “Ne kadar yaygın?”, “Okulun neresinde oluyor?” gibi sorulara yanıt aranarak risk haritasının belirlenmesi; risk altında olup bu konuda dikkat çeken çocuklara ulaşılması gibi sinyallere dikkat edilmesi, öğrencilere problem çözme, iletişim, stresle baş edebilme, uzlaşma gibi becerileri kazandıracak programlar uygulanması ile yaşam becerileri desteği sağlanması, iyi rol model olma ve okul bünyesindeki bütün paydaşların değerinin aynı olduğu kabul edilmesi ve uygun eğitim yönetimi benimsenmesi, öğretmenlerin ve idarecilerin de şiddetten uzak durması, öğrencilerin sosyal aktivitelere yönlendirilip, üzerlerindeki baskıdan kurtulması ile barışçıl okul iklimi oluşturulması gerektiğini belirtmişlerdir.

Okullarda şiddet önlemede yapılacak önleyici çalışmalar (risk faktörlerinin belirlenmesi ve azaltılmaya çalışılması), koruyucu çalışmalar (şiddet önlemeye karşı beceri geliştirme programlarının uygulanması ve müdahale edici çalışmalar (krize müdahale) olarak ele alınabilir.

3.2. Öneriler

Okullarda öğrencilerin enerjilerini boşaltacakları spor, sanat, kültür faaliyetlerine yer verilmeli ve öğrencilerin yeteneklerine, ilgilerine göre aktif katılım sağlanması,

Okul yöneticilerine, öğretmenlere, diğer okul çalışanlarına ve ailelere yönelik şiddete ilişkin duyarlılık ve farkındalık konularında eğitimler verilmesi ve bu yolla okul çalışanlarının şiddet konusunda duyarlı ve farkında olmasının sağlanması,

Okullarda şiddet önleme çalışmalarının koruyucu, önleyici ve krize müdahale şeklinde üç ayrı başlık altında planlanması,

MEB tarafından gönderilen şiddet önleme eylem planlarının okullarda ilgililer tarafından titizlikle uygulanması,

Okullarda tüm öğrencilere yönelik şiddet önlemeye yönelik sosyal beceri eğitimleri verilmesi,

Okullarda şiddet önleme ve çatışma çözümlerinde kullanılan “Akran Arbuluculuk” programlarının hayata geçirilmesi,

Her okulun kendi şiddet riskini belirlemesi ve şiddet önlemeye yönelik kendi programını geliştirmesi,

Okul şiddetinin önlenmesine ilişkin uzun soluklu politikalar geliştirilmesi, bunların uygulanması ve izleme çalışmalarının yapılması,

Okullarda şiddet olaylarının nasıl çözüleceğine ilişkin yönetici öğretmen, diğer okul çalışanları, veli ve öğrenci görüşlerine başvurulması, başka bir deyişle sorunun parçası olan öğelerin çözümün de bir parçası olmasının sağlanması,

Okul şiddetine ilişkin yasal düzenlemelerin gözden geçirilmesi,

Medya ve sosyal medyada okul şiddetini özendirici yayınlara izin verilmesi önerilmektedir.

Kaynakça

- Arslan, Y.(2015). “Okullarda Yaşanan Şiddet Olaylarının Düzey ve Dinamiklerini Anlamak: Batman Merkez Örneği / Türkiye.” *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 4 Sayı: 5, Ss: 1-17.
- Furlong, M.J., & Morrison, G. (2000). “The school in school violence: Definitions and Facts.” *Journal of Emotional & Behavioral Disorders*, 8(2), 71-82.
- Haberler.com (08.05.2007). TBMM Şiddet Araştırma Komisyonu’ndan Rapor, <https://www.haberler.com/tbmm-siddet-arastirma-komisyonundan-rapor-haberi> (25.12.2019).
- Hançerlioğlu, O. (1993). “Düşünce Tarihi.” *Remzi Kitabevi*, İstanbul.
- Harman, Ö.F. (ty). “Hâbil ve Kâbil. Hz. Âdem ile Hz. Havvâ’nın ilk iki oğlu.” Erişim Adresi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/habil-ve-kabil> (02.03.2020).
- Hoşgörür, V., Orhan, A. (2017). “Okulda Zorbalık ve Şiddetin Nedenleri ve Önlenmesinin Yönetimi (Muğla Merkez İlçe Örneği).” *Bayburt Eğitim Fakültesi Dergisi*, Yıl: 2017 Cilt: 12 Sayı: 24, ss: 859-880.
- Kowalski, R. M., S. P. Limber, and P. W. Agatston. 2008. *Cyber bullying: Bullying in the Digital Age*. Malden, MA: Blackwell Publishing.
- MEB Eğitimi Araştırma ve Geliştirme Dairesi Başkanlığı. (2008). “Öğrencilerin Şiddet Algısı Erişim Adresi: https://www.meb.gov.tr/earged/earged/siddet_algisi.pdf (29.10.2019).
- MEB. (2015). “Çocuğa yönelik şiddetin önlenmesi teknik destek projesi: revize erken uyarı uygulamaları (Faaliyet 1.2.4).” Ankara: Proje Ofisi.
- Ögel, K., Tarı, I., Eke, C.Y. (2005). “Okullarda suç ve Şiddeti Önleme.” *Yeniden Yayınları*, No: 17, İstanbul.
- Pişkin ve Demiroğlu (2017). Okullarda Şiddete Karşı 5 Öneri, <http://www.hurriyet.com.tr/egitim/okullarda-siddete-karsi-5-oneri-40686033> (14.11.2019).
- Pişkin, M. (2002). Okul zorbalığı: Tanımı, türleri, ilişkili olduğu faktörler ve alınabilecek önlemler. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri (Educational Sciences: Theory & Practice)*, 2(2), 531-562.
- Polat, O. (2016). Şiddet. *Hukuk Araştırmaları Dergisi*. Cilt 22, Sayı 1, Ss. 15 – 34.

Terzi, Ş. (2007). Okullarda Yaşanan Şiddeti Önleyici Bir Yaklaşım: Kendini Toparlama Gücü. Aile ve Toplum Yıl: 9 Cilt: 3 Sayı: 12, Ss: 73-82.

UNICEF: Dünyadaki gençlerin yarısı okulda ve okul çevresinde akran şiddetine maruz kalıyor. Erişim adresi: <http://unicef.org.tr/basinmerkezidetay.aspx?id=32876> (25.11.2019).

Uz, R. (2018). Okullarda Şiddet. Sentez Yayıncılık. Bursa. 1. Basım.

World Health Organization (2002) World Report on Violence and Health. Geneva: WHO. http://www5.who.int/violence_injury_prevention/download.cfm?id=0000000582.

